

KUR'ÂN'IN DOĞU TÜRKÇESİNE TERCÜMELERİ*

JANOS ECKMANN

Türkoloji, Türk dillerinin tarihi hakkında hâlâ şumüllü bir kitap meydana getirememektedir. Bunun başlıca sebeplerinden biri, hiç şüphesiz, pek çok mühim metnin henüz yayınlanmayışı ve dünyadaki kitaplıklarda saklanan el yazması malzemeyle temasın kolay olmayışı gerçeğidir. Mamafih yakın yıllarda iptidâî (= ana) malzemeyi derlemek hususunda iyi çalışma yapılmıştır. Bu maksatla, eski devirlere ait muhtelif mühim edebî kalıntı, tıpkıbasım, transkripsiyon ve tıpkı basımlar halinde, ilk defa olarak, hazırlanmış bulunmaktadır. Bazı eski metinler üstündeki monografi çalışmaları kadar *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da Türk dillerinin eski devirlerini işleyen bölümler de bir senteze doğru atılmış adımlar demektir. Bununla beraber, Türk dili çalışmalarının başlıca dertlerinden biri, daha çok iptidâî malzemenin yayınlanması olmakta devam etmektedir.

Kur'ân tercümeleleri Türk dili tarihinin kilit eserleri arasında hususî bir grup teşkil eder. Türkçe konuşulan dünyanın farklı bölgelerinde, geçmişte yapılan Kur'ân tercümelelerinin dil çalışmaları için büyük ehemmiyeti olduğu herkesçe kabul edilmektedir. Kur'ân'ın kolayca temin edilebilmesi, türkçe metnin arapça aslı ile karşılaştırılmasını mümkün kılmakta ve bu onların dil bakımından değerlendirilmesini büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır. Kur'ân tercümeleleri, her şeyden önce, Türk fonoloji, morfoloji ve leksikolojisi zaviyesinden değerlidir; fakat, türkçe sentaks çalışmaları için daha az yararlıdır.

Tabarî'nin diğer eseri, onun hacimli *Kur'ân Tefsiri*' de -muhtemelen Tabarî'nin (ö. 923) meşhur *Dünya Tarihi*'nin Sâmânî Manşür ibn Nüh (hükümrânlığı 961-976)'un veziri Abû 'Alî Bal'amî tarafından farsçaya çevrildiği esnada- Sâ-mâni'ler devrinde (875-999) Buhara'da farsçaya tercüme edilmiştir. Bu tercümenin haklılığı önsözde şöyle ifâde edilmektedir :

* Bu makale, Macaristan Türkolojisinin 100. yıl dönümü dolayısıyla yayınlanan *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 149-159'daki «Eastern Turkic translations of the Koran» adlı İngilizce aslından, Türkçeye Ekrem Ural tarafından tercüme edilmiştir.

1 *Câmi' al-bayân fi tafsîr al-Kur'ân*, 30 cilt, Kahire, 1321, 1322-1330, bkz. Brockelmann, Zeyl I, 218.

«Bu kitap, Muḥammad ibn Carīr at-Ṭabarī - Tanrının rahmeti üstüne olsun - tarafından anlatılan büyük *Tefsir*'in Fars diline yapılan tam ve doğru tercümesidir. Bu kitabı Bağdad'dan getirdiler. Arapça yazılmış ve uzun referansları ihtiva eden kırk cild idi. Onu, muzaffer komutan ve melik Abū Şālih Manşūr ibn Nūh ibn Naşr ibn Aḥmad ibn İsmā'il'e getirdiler -Tanrı'nın rahmeti üstlerine olsun- Sonra, bu kitabı Arap dilinden okuyup anlamakta güçlüklerle karşılaşıldığından, O bunun Fars diline tercümesini arzu etti. Sonra, O Mâverâünnehr'in âlimlerini bir araya topladı ve onlardan bir hukukî beyanname (=fetva) istedi: 'Bu kitabı Fars diline çevirmemiz caiz olur mu?' Onlar dedi ki: 'Arapça bilmeyenlerin istifadesi için, Kur'ân tefsirini Farsça okuyup yazmak caiz olacaktır; çünkü Yüce Tanrı şöyle demiştir: Dili halkının dilinden farklı olan resul göndermedim.'² Sonra, muzaffer hükümdâr Abū Şālih Maveraünnehr'in âlimlerinin getirilmesi emrini verdi: Buhara'dan Faḫih Abū Bakr ibn Aḥmad ibn Hâmid ve Hâlıl ibn Aḥmad as-Sicistânî, Belh'den Abū Ca'far ibn Muḥammad ibn 'Alî, Hindistan kapılarından Faḫih al-Ḥasan ibn 'Alî Mandûs ve Abū'l-Cahm Hâlid ibn Hânî al-Mutafaḫkih ve ayrıca Semerkand, İspicâb ile Fergâna'dan ve Maveraünnehrin her şehrinden [başka âlimler]. Onların hepsi, doğru yolun bu olduğunu [beyanla], kitabın tercümesini kabul ettiler. Sonra, muzaffer melik ve kiral Abū Şālih, toplanan âlimlere, kitabı tercüme edebilmeleri için, aralarından en bilgili ve âlim olanları seçmeği emretti. Onlar, uzun referansları atarak ve hikâyelerin metinlerini kısaltarak, kitabı tercüme ettiler.»³ Gerçekte, Farsça tercüme aslının sadece onda biridir.

Ṭabarî'nin *Tefsir*'indeki farsça Kur'ân metni kelime-kelime yapılan tercümedir. Farsça kelimeler, Fars dilinin kelime sırasını ve sentaksını dikkate almaksızın, arapça kelimelerin altına yazılmıştır. Dilinin tahlili, kelime hazinesinin sadece çok küçük bir kısmının arapçadan alındığını göstermektedir.

İlk farsça Kur'ân tercümesi, Kur'ân'ın ilk türkçe tercümesi için bir model olmuştur. Maalesef, bu tercümenin ne zaman, nerede ve kimin tarafından yapıldığını bilmiyoruz. Zeki Velidi Togan, ilk türkçe Kur'ân tercümesinin ilk farsça tercüme ile aynı zamanda yapıldığı fikrindedir. O, farsça tercüme hazırlamak vazifesi verilen âlimler arasında, türkçe tercümenin yapıcısı saydığı, İspicâb'lı bir Arḡu Türkü de bulunduğunu farz etmektedir⁴. Abdülkadir İnan'ın bu noktadaki

2 Kur'ân 14:4. Arapça metnin tamamı şöyledir: *wa mā arsalna min rasūlin illā bi-lisāni ḫaumihi li-yubayyina lahum* «onlara açıkça anlatabilmesi için, Biz her resulü halkının diliyle gönderdik.»

3 Hâbib Yağmâ'i (editör), *Tarcam-i Tafsi'r-i Ṭabarî I*, Tahran 1339 ş/ 1961, s. 5-6; A. J. Arberry, *Classical Persian Literature*, Londra 1958, s. 40-41. Ayrıca bk. Gilbert Lazard, *La langue des plus anciens monuments de la prose persane*, Paris 1963, s. 41-45.

4 Zeki Velidi Togan, *Zentralasiatische türkische Literaturen II. Die islamische Zeit: Handbuch der Orientalistik V /1*, Leiden-Köln 1963, s. 230.

görüşü Togan'inkinden biraz ayrılmakta. O türkçe tercümenin tarihini on birinci asrın ilk yarısına koymaktadır⁵.

On iki - on altıncı asırlarda meydana getirilen altı adet doğu türkçesiyle Kur'ân tercümesi bilinmektedir⁶. Bunlar başlıca iki tipi temsil etmektedir : (1) satır-arası, yani her hangi bir ek izahat eklenmeksizin tamamen kelime kelime yapılan tercüme (2) metnin tercüme edilen kısmıyla münasebetli, oldukça uzun hikâyeler ve yorum gibi ara-sözler ile genişletilmiş harfiyen tercüme.

1. Mevcut doğu türkçesindeki satır-arası Kur'ân tercümeleleri arasında muhtemelen en eskisi, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (TIEM), No. 73'te saklı bir yazma olarak bize kadar ulaşmıştır. Bütün ve güzel bir yazma olup, Şiraz'da, 734/1333-34'te, İl-Hanî Abû Sa'îd'in (1317-1336) hükümrânlığı esnasında, müstensih Muḥammad ibn Hâcî Devletşâh tarafından yazılmıştır. Dili arkaik olup, on iki - on üçüncü asırlar (Karahanlı devri) Orta-Asya İslâmî Türk edebî dilinin durumunu aksettirmektedir. Ancak, 70 ile 108. sahifeler arasındaki kısım daha sonraki bir dilde yazılmış olup, morfoloji ve kelime hazinesi bakımından metnin diğer kısmından farklıdır. Meselâ, *silâr* yerine *siz* «siz»; *mazi - dımu* için - *duğ*; *şart - samân* yerine - *sam*; *istek - alım /-lum* yerine -*aling /-ğaling*; *Tangrıda adın* yerine *Tangrıdın öngin* «tanrıdan başka», *kirtgünügli* yerine *bitgân* «inanın, mümin»; daha çok yabancı kelime : *yük* yerine *iblis* «şeytan»; *bitig* yerine *kitâb* «kitap»; *bütünlükün* yerine *ḥakîkat üzü* «hakikaten, samimiyetle» v.s. kullanılması gibi. Bu, müstensihin kullandığı nüshada bu kısmın eksik olduğu veya müstensihin kendisi veya başka bir kişi tarafından on dördüncü asır diline yeniden tercüme edildiği keyfiyeti ile izah edilebilir.

Bu tercüme çok az arapça ve farsça kelime ihtiva etmektedir. Aşıkâr ki, mütercim Kur'ân'ın ilk farsça tercümesini yapanları bu hususta taklid ederek, her şeyi türkçe kelimelerle karşılamaya gayret etmiştir. Bir kaç misal bu gerçeği gösterebilir: *oқиғu* «Kur'ân» (Ar. *Qur'ân*), *adırlı* «seçen veya ayıran» (Ar. *furkân* aynı, Kur'ân'ın bir adı), *bâlgü* «işaret, Kur'ân âyeti» (Ar. *âya*), *tangrı* «tanrı» (Ar. *Allah*), *idi* «Sahip, Rab» (Ar. *Rabb*), *arığ cân* veya *arığ tın* «Saf Ruh» [= Cebraîl] (Ar. *Rûh al-Kuds*), *yük* «şeytan, iblis» (Ar. *iblis*), *kirtgünügli* «mümin» «Ar. *mu'min*), *kirtgünmâgli* «inanmayan» veya *tanıgli* «inkârcı» (Ar. *kâfir*), *bitig idilâri* «Kitap sahipleri» (Ar. *ahl al-Kitâb* «Kitab'ın insanları» yani Yahudiler ve Hristiyanlar), *ortak katıgli* veya *ortak koşuqli* «Tanrı'ya ortak izafe eden, politeist»

5 Abdülkadir İnan, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe tercümeleleri üzerinde bir inceleme*. (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), Ankara 1961, s. 8.

6 Hem batı hem de doğu türkçesi Kur'ân tercümelelerinin bir listesi için bk. Muḥammad Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe yazma tercümeleleri : Türkiyat Mecmuası XIV* (1965), s. 65-80 (kısa tanıtımlarla 83 parça).

(Ar. *muşrik*), *saķış* yanut *küni* «hesap ve karşılık verme günü» (Ar. *yavm ad-dîn*) v.s. Bu tercümenin göze çarpıcı şive hususiyeti *siz* ve *sizlär* yerine *silär* «siz», ayrıca *tapnur siz/sizlär* yerine *tapnur silär* «ibadet edersiniz» kullanılmasıdır. *Silär* (yazılışı *siler*), modern Türk dillerinden Kırgız, Yeni Uygur, Şor ve Tuva dillerinde bulunmaktadır; bundan başka Altay'da (*sler*), Çulım'da (*slär*), Hakas'ta (*sirer*), Sarı-Uygur'da (*sl'er*) ve Salar'da (*seler*). Bundan, tercümemizin, Karahanlı imparatorluğunun doğu kısmında, muhtemelen Kaşgar'da, belki de 1077'ye kadar bir ortak kağan olarak Kaşgar'da oturan Abü 'Alî al-Hasan ibn Sulaymân (ünvanı Tabğaç Buğra Kara Hâkân idi) devrinde, hazırlanmış bir metinden yazıldığı neticesini çıkarmağa meyledilebilir. Onun zamanında Kaşgar İslâm kültürünün bir merkezi idi. Yaşlı saray veziri Balasagun'lu Yüsuf Hâşş Hâcîb, Türk dilindeki ilk edebî eseri, uzun didaktik şiiri *Kutadğu Bilig'i* (462/1069-70) onun için yazmıştır.

Bu tercüme tam mânasıyla harfiyen yapılmış bir tercümedir. Arapça kelimelerin altına kırmızı mürekkep ve daha küçük harflerle yazılan türkçe kelimeler, arapça metnin sırasını takip eder. Mütercim, titiz bir dikkatle, Arap dilindeki nahiv kaidelerini, edatları (mes. arapça soru edatı *hal* için *näk*) ve ibareleri dahi taklid etmiştir. Dolayısıyla, bir çok hallerde, tercüme arapça metin olmaksızın anlaşılmamaktadır:

Yazma TIEM T 73; 902 sahife, sahifede 9 satır, ilkin Abdülkadir Erdoğan tarafından tavsif edilmiştir; *Kur'an tercemelerinin dil bakımından değerleri: Vakıflar Dergisi* I (1938), s. 47-51. İlk 31 sahifesinin tıpkı basımı Abdülkadir İnan tarafından yayımlanmıştır: *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe tercemeleri üzerinde bir inceleme* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), Ankara 1961, s. 25-55. Şu makalemde bir dil tahlili verilmiştir: *Eine ostmitteltürkische interlineare Koranübersetzung: Ural-Altäische Jahrbücher XXXI* (1959), s. 72-85.

2. Manchester (İngiltere)deki Rylands Kitaplığında Rylands; Arapça Yazmalar 25-38'de muhafaza edilen ikinci Kur'ân tercümesi, yukarıda tarif edilenle aynı tiptedir. Bu geniş fakat-eksik yazma, arapça ve türkçe metinler arasına yazılmış bir satır-arası farsça tercümeyle de ihtiva etmektedir⁷. Arapça, farsça ve türkçe metinler arasındaki münasebet sarîh değildir ve daha fazla araştırma gerektirmektedir. Sathî bir araştırma dahi şu ilgi çekici hususları ortaya koymaktadır: Türkçe metin (1) hem arapça hem de farsça metinle bağdaşır (2) arapça ile bağdaşır, fakat farsça metinden ayrılır (3) farsça metinle bağdaşır, fakat arapça metinden ayrılır ve (4) ne arapça ne de farsça metinle bağdaşır. İlk hal en umumî ise de üç metin arasındaki zıtlıklar da pek sıktır. Bir kaç misâl bunu göstermeğe yardım edecektir:

7. Rylands yazmasındaki farsça tercümenin edili, Habîb Yağmâ'î tarafından yayımlanan Tabarî tercümesinininkinden daha arkaiktir.

Türkçe tercüme farsça metinle bağdaşmaz fakat arapça aslı ile bağdaşır : (Sure 48:10) *wa-man aufâ bimâ 'âhada 'alaihi 'llâha fa-sa-nu'tîhi acran 'azîman* «ve kim Tanrı ile ahdini ifa ederse, biz ona büyük bir mükâfat vereceğiz.» Gramer bakımından doğru şekil *fa-sa-yu'tîhi* «O verecek» dir. Farsça tercümede doğru şekil *dihadaş* «O verecek» kullanılmıştır. Türkçe tercüme arapça metni takip etmektedir: *yana kim vafâ kılsa anı kim 'ahd kıldı anıng üzâ Tangrı birlâ, berür miz angar yanut uluğ ayni.*

Türkçe tercüme farsça ile bağdaşır fakat arapça metinden ayrılır. Meselelerin çoğu buraya aittir. (Sure 58:14) *mâ hum minkum wa-lâ minhum* «Onlar ne sizdendir ne de onlardan» Farsça : *nēstand ēşân az şumâ va na şumâ az ēşân* «onlar sizden değildir ve siz onlardan değilsiniz.» Türkçesi, farsça gibi : *ârmâz olar sizdin, siz mâ olardın* «Onlar sizden değildir, ne de siz onlardan.»

Türkçe tercüme diğer ikisinden ayrılır. Bu gruba ait olan hususlar, daha çok dikkatsizlik eseridir. (Sure 16:59) *yatawârâ mina 'l-kaumi min su'i mâ buşşira bihi* «O, kendine bildirilen kötülükten dolayı, halktan gizlenir» Farsça : *pinhân mēşavad az gurōh az badî ânçi mujda dâda şud ba vay* ayni. Türkçe mütercimi, ar. *mâ* «ne» ile menfi edatı *mâ'yı* karıştırmakta ve şu yanlış tercüme yapılmaktadır: *yaşar boğundın yawuzluğundın säwünci berilmäs (berlür veya berildi yerine) angar* «O, kendine bildirilmeyen kötülükten dolayı, halktan gizlenir.»

Hulâsaten, Rylands yazmasındaki üç metin arasındaki farklar, türkçe tercümenin aynı yazmadaki ne arapça ne de farsça metinden yapıldığını açıkça göstermektedir. Belki de başka farsça ve türkçe tercüme mevcuttu ve müstensih, doğruluk veya yanlışlığına dikkat etmeksizin, farsça ve türkçe kelimeleri arapça kelimelerin altına yazmakla yetinmiştir. Bu usûl sadece Rylands yazmasının müstensihine münhasır değildir. TIEM ve Rylands yazmaları arasındaki şu karşılaştırma ilgi çekicidir : (Rylands, Sure 50:30) Ar. *yauma yakûlu lî-cahannama* «Onun, cehenneme dediği gün» Hem türkçe hem de farsça tercüme arapça metne uygundur : Fr. *ân rōz göyad mar dözahrä* «O günde [ki] O cehenneme der». Türkçe : *ol kün ayğay tamuğka* ayni. Öte yandan, standard okuyuş *nağûlu*'dur. «Biz deriz.» TIEM yazmasında (farsça tercüme ihtiva etmiyor) da okunuş *nağûlu* «Biz deriz.» olmakla beraber, türkçe tercüme *ayur* «O der,» şeklindedir: *ol kün ayur tamuğka* «O günde [ki] O, cehenneme der.» Burada müstensih, *yağûlu* «O der» ve *göyad* ayni, şekillerine yer veren arapça veya farsça metinden yapılmış bir türkçe tercüme kullanmıştır.

Bu tercümenin dili de arkaik olup yukarıda tanıtılan TIEM tercümesininkine çok benzemektedir; birinci için doğru olan ikinci için de doğrudur. On ikinci asır ile on üçüncü asır başları Karahanlı edebî dilinin hususiyetlerini göstermektedir. Müstensihin getirdiği birkaç yenilik, meselâ, *-sa män*'den ayrı olarak *-sam* ile *ew-üing* «senin evin», *'âlam-luğ* «dünyevî varlık» tipindeki yuvarlaklaştırmalar v.s. - ki İstanbul, Süleymaniye Kitaplığı'nda Yozgat No. 396 ve 655/1257 tarih-

li olarak muhafaza edilen bir *Muḳaddimat al - adab*⁸ yazmasındaki Harezmi türkçesi kelimelerinde görülmektedir - bu nüshanın on üçüncü asrın ikinci veya dördüncü asrın ilk yarısında meydana getirildiğini akla yakın kılmaktadır. Paleografik hususiyetleri de bu tarih tesbitini takviye etmektedir.

Rylands tercümesinin dil hususiyeti olarak, *-ğay ürdi ile -sa ürdi*'dekinden başka *-ğatı/ -ğaytı* ve *-satı*'daki fiil şekillerinin kullanılmasına da işaret edelim. Mesele: *agar ülläsüti Tangrı, kılğatı sizni bir bodun* «Tanrı dileseydi, O sizi bir millet yapacaktı.»

Rylands yazması, sahifesinde 3 satır olan 14 ciltten müteşekkildir. Arapça metin iri *Sülüs* tercüme küçük *Nesih* ile yazılmıştır (krş. Arberry, aşağıda). Yazma eksiktir, yarıdan fazlası kayıptır. Mamafih, Kur'an'daki bol tekrarlar sayesinde, kelime hazinesindeki kayıp daha az ehemmiyetlidir. İlk defa, A. Mingana tarafından ele alınmış *An old Turki Manuscript of the Koran : Moslem World V* (1915), s. 391-398; ilk defa aynı yazar tarafından tanıtılmıştır: *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester*, Manchester 1934, s. 27-30. Şu makaleme de bakınız: *Doğu Türkçesinde bir Kur'an çevirisi: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* (Ankara-1968) s. 51-69 (türkçe metinden seçmelerle). A.J. Arberry, *The Koran Illuminated. A Handlist of the Korans in the Chester Beatty Library*, Dublin 1967 (No. 54 ve 55) içinde tarif edilen, Dublin'deki Chester Beatty koleksiyonundaki satır-arası farsça ve türkçe tercümesi iki varak Kur'an yazması, şimdi Rylands yazmasının kayıp varaklarından ikisi olarak teşhis edilmektedir. Şu makaleme bakınız: *Two Fragments of a Koran Manuscript with Interlinear Persian and Türkic Translations : Central Asiatic Journal XIII* (1969), s. 287-290.

3. Taşkent'teki Özbek İlimler Akademisi Kitaplığı da farsça ve doğu türkçesi tercümeli bir el yazması Kur'an'a sahiptir. Yazma ile temasım mümkün olmadığından, bilgimi A. A. Semenov'un şu katalogundan alıyorum: *Sobranie vosročnyh rukopisej Akademiei nauk Uzbekskoj SSR* (Cilt IV, Taşkent 1957, No. 2854, demirbaş No. 2008). Semenov'un tarifine göre, hepsi 270 varak olan yazma, ikinci sure (birkaç boşluk ile), üçüncü sure (tamamı), dördüncü sure (tamamı), beşinci sure (âyet 1-117) ve altıncı surenin (âyet 71-136) arapça metnini ihtiva etmektedir. 1-3 üncü ve 19-22'nci varaklar hariç, arapça metnin satır-arası, kelime-kelime, Fars ve Türk dillerine tercümesi de mevcuttur. Yazmada tefsir yoktur. Türkçe tercümenin dili Karahanlı türkçesidir. Semenov eseri 13. asra atfetmektedir.

⁸ Bulup tanıtan Ahmet Ateş, *Anadolu kütüphanelerinde bazı mühim Türkçe el yazmaları: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi VIII* (1958), s. 90 - 93.

4. İstanbul, Süleymaniye Kitaplığında muhafaza edilen bir yazma Kur'ân da doğu türkçesiyle satır-arası tercüme ihtiva etmektedir. Birkaç ehemmiyetsiz istisna dışında, burada da tefsire benzer ilâveler yoktur. Türkçe kelimeler burada da arapça kelimeleri takip etmekte ise de türkçe sentaksa daha geniş ölçüde ehemmiyet verilmektedir. Bundan ötürü, tercümenin büyük kısmı arapça metne ihtiyaç duyulmadan anlaşılabilir. Dili, 14. asrın edebî dili, Harezmi türkçesidir. Yazma : İstanbul, Süleymaniye Kitaplığı, Hekimoğlu Ali Paşa Camii No. 2 (daha önce, Millet Kitaplığı, Hekimoğlu Ali Paşa No. 951). 588 varak, sahifede 9 satır. Kur'ân metni ile satır-arası tercüme varak 583 b'de sona eriyor. Yazma eksiksizdir. Türkçe kelimeler, siyah mürekkeple arapça kelimelerin altına yazılmıştır. Arapça metinlerdeki sureler, üzerlerine çekilen kırmızı bir çizgi ile işaretlenmiştir. Tarihi : Rabî 'al-âhîr ortası, 764/Ocak-Şubat, 1363'tür. Müstensihin adı ile istinsah yeri yazmada belirtilmemiştir.

5. 1914'te Karşı (Özbekistan)da bulunan ve şimdi Leningrad'daki Asya Halkları Enstitüsü'nde saklanmakta olan beşinci tercüme Türkoloji literatüründe «Anonim» veya «Orta Asya Tefsiri» diye bilinmektedir. Müstensihin adı ile istinsah yeri ve tarihi bilinmiyor. Yazma, W. Barthold'a göre (*Asia Major* II, 1925, s. 125-127) Mâverâünnehir'de ve Abdülkadir İnan'a göre (*Türk Dili* I/7, 1952, s. 20) Harezmi'de yazılmıştır. «Anonim Tefsir»in yukarıda belirtilen satır-arası tercümelerden farkı, satır-arası kelime-kelime tercümeyle ilâveten, surenin içindekilere atıfta bulunan tefsirler ve hikâyeler de ihtiva etmesidir. Kelime-kelime tercümenin dili Karahanlı türkçesidir; ancak, tefsirler ve hikâyeler, içinde Kıpçak (*yaşlı* «yaşlı»), Oğuz (başlangıç d-: *dam* «duvar», *deniz* «deniz», *dügül* «değil», *dälü* «ahmak, budala», *dün* «dün» v.s.; *yâyäsi* «o yiyecek», *birläşävüz* «birleşiriz», *bilmäüz* «bilmeyiz») ve hattâ Çağatay unsurları (*ösruk* «sarhoş», *bakmağın* «bakma!») bulunan Harezmi türkçesiyle yazılmıştır. Çağatay unsurların görülmesi, eldeki yazmanın 15. asırdan önce yazılmadığını gösterir.

«Anonim Tefsir» de farsçaya da tercümeler vardır. Bu tefsire benzer ibare ve cümlelerin tercüme eserinin ikinci yarısında boldur.

«Anonim Tefsir» yazması kusurludur. 147 varak olup sadece 18-22'inci sureleri (boşluklar ile) ve 48-114'üncü sureleri ihtiva etmektedir. «Anonim Tefsir» doğu türkçesiyle yapılan Kur'ân tercüme eserleri arasında en fazla işlenmiş olanıdır. Bilhassa A.K. Borovkov'un aşağıdaki eserleri mühimdir: *Cennyj istoçnik dlja istorii uzbekskogo jazyka : Izvestija AN SSSR Otd. lit. i jaz VIII/I* (1949), b. 67-76; *Oçerki istorii uzbekskogo jazyka II: Sovetskoe vostokovedenie VI* (1949), s. 24-51; *Iz materialov dlja istorii uzbekskogo jazyka : Tjurkologičeskij sbornik I* (1951), s. 73-79; *Oçerki istorii uzbekskogo jazyka III: Uçenye zapiski Instituta vostokovedenija XVI* (1958), s. 138-219; *Leksika seredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, Moskova 1963 (tam lûgatçe).

6. Maveraünnehir'de on altıncı asrın ilk yarısında, muhtemelen Şaybânî hanedanından Köçküncü Han (1510-1529) veya 'Ubaydullâh Han (1532-1539) devrinde, hacimli bir tercüme ve tefsir meydana getirilmiştir. Kur'ân metni ayrı kısımlar halinde verilmekte, bunu ya harfiyen tercüme veya geniş bir şerh ve uzun masallar takip etmektedir. Dil Çağatayca'dır; fakat, hususiyle Kur'ân âyetlerinin harfiyen tercümesi, doğu türkçesiyle yapılan daha önceki Kur'ân tercümelerinin tesirini göstermektedir. Öte yandan, tefsir ve masallarda türkçenin sentaksına daha çok dikkat edilmiştir.

Bu eserlerden bugün iki yazma bilinmektedir. Biri, İstanbul, Topkapı Sarayı Kitaplığı III. Ahmet Kısmı, No. 16'da saklanmaktadır. Cilt I, 308 geniş ebad varak, Cilt II, 308 geniş ebad varak, sahifede 27 satır. Tarihi 950/1543-44. Müstensihin adı ile istinsah yeri kaydedilmemiştir. Bk. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe yazmalar kataloğu*, İstanbul 1961, s. 6-7, No. 18-19. Aynı tip başka bir yazma da Konya, Mevlâna Müzesi Kitaplığı No. 6624/921'de muhafaza edilmektedir: Sahifesinde 29 satır olan, 1304 geniş ebad sahifesi vardır. Tarihi, Rabî 'al-avval 20, 951/11 Haziran 1544. Müstensihin adı ve istinsah yeri belli değildir. Bk. Abdülkadir İnan, *Şeybanlı Özbekler çağına ait bir Çağatayca Kur'an tefsiri: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1962* (Ankara 1963) s. 61-66.

Kur'ân tercümelerinden örnekler

Tasvir ve mukayese için aynı parça, sure 20:116-119 seçilmiştir.

I

(TIEM, s. 466: 4 - 7)

(116) *Ançada aydımız firiştälärkä : yükünğlär Ādamka, yükündilär magar rahmâtdin umunçsız; unamadı. (117) Biz aydımız : ay Ādam, çın bu yağı turur sanga, cuftungka. Çıkarımasun oğ silärni uçmağdın, ämgägäy sän. (118) Çın sanga açmamağın äng (or anıñg?) içindä, yalıng bolmağay sän, (119) sän suw-samağay sän äng içindä; nä isig bolğay sän.*

Tercüme

(116) Meleklerle ne zaman ki dedik : Âdeme secde edin, secde ettiler, [Tanrının rahmetinden] ümitsiz (yani, şeytan) hariç; o tasvip etmedi. (117) Biz dedik : Ey Âdem, şüphesiz bu sana, karına düşmandır. Seni cennetten çıkarmasın, [aksi halde] zahmet çekeceksin. (118) Şüphesiz, senin için orada açlık yoktur, çıplak da olmayacaksın; (119) orada susamayacaksın, ne de sıcağa katlanacaksın.

2 (Rylands, Cilt 3, Varak 88a-89b)

(116) *Ançada aydımız firēştälärkä* : sacda kıling Ādamka, sacda kıldılar magar mal'ün; unamadi. (117) *Aydımız* : ay Ādam, har ayna bu yağı ariir sanga ham säning cuftunga. Çıkarımasun-a sizni uşmağdın, ämgägüy sän. (118) *Bütünlükün sanga ol açmağay sän anung içindä ham yaling bolmağay sän*; (119) *har ayna sän suwsamağay sän anung içindä ham ısınmägüy sän.*

3 (Hekimoğlu, Varak 303: 4-8)

(116) *Tağı ol vaqtın kim ayduğ firıştälärkä* : sacda kıling Ādamğa, sacda kıldılar magar iblis; unamadi. (117) *Ayduğ* : ay Adam, haqıkat üzä bu duşman sanga tağı cüftünggä. Çıkarımasun ikingizni uçmağdın kim ämgängüy siz. (118) *Haqıkat üzä sanga kim açmasang aniñg içindä tağı yaling bolmasang*; (119) *tağı sän susamas sän anung içindä tağı çoğka çıkmaz sän.*

4

(«Anonim Tefsir», Borovkov, *Oçerki III*, s. 143)

(116) *Kaçan aydımız ärsä firıştälärkä* : sacda kılinglar Ādamka, sacda kıldılar magar iblis sacda kılmadı; unamadi. (117) *Aydımız* : ay Ādam, bütünlükün kim bu yağı turur sanga tağı säning cüftünggä. Ançağ çıkarımasun sizlärni uçmağdın, ämgäk[kä] tüşgüy sän. (118) *Kim sanga turur kim açmağay sän anung içindä, yaling bolmağay sän*, (119) *kim sän suwsamağay sän anung içrä, küngürü kalmağay sän.*

5

(Çagatay Tefsiri, Cilt II, Varak 119a:20-119b:4)

(116) *Va yād kıl kim ayttuğ biz fariştalarğa* : sacda kılingızlar Ādam[ğa], tahtıyyat u karāmat sacdası. Pas sacda kıldılar magar yırak kalğan (va) bu rahmatdın; baş burdı sacdadın. (117) *Pas ayttuğ biz* : ey Ādam, durustluğ bilä kim bu şaytān duşmanē dur sanga va säning cuftungğa kim Havvā dur. Pas keräk kim çıkarımağay sizlärni, ya'nī sizlärning çıkmangızgä sabab bolmağay uçmağdın kim sän rāncgü tüşkäy sen, ya'nī kim uçmağdın çıkıp barsang, eling işi, manglay teri

bilä ma'aş asbâbını muhayyâ keräk. (118) Durustluk bilä kim sanga bar uçmağda ol kim aç bolmas sen anda kim barça ni'matlar tayyâr dur, va yala[n]ğaç yürmäs sen kim kiyâr nemälärdin olça keräk bolsa bär dur. (119) Va durustluk bilä kim sen susamas sen anda kim bulaqlar ve arıqlar dāyim dur va kuyaşda turmas sen kim uçmağ kölägüsi hamēşa zalil dur va uçmağning taşidin bu şüratlar müyassar emäs tur.

Tercüme

(116) ve hatırlayınız ki biz meleklere dedik : Âdem'e secde edin, selâm ve takdis secdesi. Sonra, secde ettiler, [Tanrı'ya ait] rahmetten uzak kalan hariç, o secdeyi reddetti (*harfiyen*, secdeden başını çevirdi). (117) Sonra, Biz dedik : ey Âdem, şüphesiz Şeytan sana ve karın Havva'ya düşmandır. Öyleyse, sizi cennetten çıkarmaması gerekir, yani çıkmanıza sebep olmamalı; aksi halde zahmet çekeceksin; yani, cenneti terkidersen maişetini ellerinin işi ve alınının teri ile kazanmalısın. (118) Şüphesiz sana cennet de nasip edilmiştir ki orada aç kalmayacaksın çünkü bütün nimetler hazırdır ve çıplak da kalmayacaksın çünkü gerekli olan giyim eşyası vardır. (119) ve şüphesiz sen orada susamayacaksın, çünkü dâima pınarlar ve çaylar vardır ve güneşte durmayacaksın çünkü cennetin gölgeleri daima gölge verir ve bu şartlar cennetin dışında mevcut değildir.